

А. В. Вихрущ

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4177-4614>*Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського МОЗ України***ПІДРУЧНИКИ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОНТЕКСТІ ВИМОГ
ДЕРЖАВНИХ СТАНДАРТІВ**

A. V. Vykhreshch

*Ivan Horbachevsky Ternopil National Medical University of the Ministry of Health of Ukraine***TEXTBOOKS ON THE UKRAINIAN LANGUAGE IN THE CONTEXT
OF STATE STANDARDS REQUIREMENTS**

Анотація. Вивчення української мови привертає дедалі більшу увагу дослідників. Зауважимо важливість проблеми для загальноосвітніх шкіл. Саме тут виховуються засади мовленнєвої культури особистості. Не втрачає актуальності це питання й для закладів вищої освіти, зокрема медичного спрямування (достатньо згадати анамнез і ятрогенію). Вагоме значення має проблема стандартизації. Це забезпечує дотримання педагогічних засад і має визначальний вплив на мету, зміст, методи, філософію освіти. 30 вересня 2020 р. Кабінет Міністрів України затвердив Державний стандарт базової середньої освіти (Постанова № 898). Цей документ дає змогу визначити пріоритетні завдання для абітурієнтів, модель їхньої попередньої підготовки, окреслити перспективи подальшого навчання. Стандарт важливий і для закладів вищої освіти. Неврахування цього чинника демонструє зміст більшості тестових завдань, які, власне кажучи, повторюють те, що вивчалось в школі. Державний стандарт як головну мету базової середньої освіти встановлює «розвиток природних здібностей, інтересів, обдарувань учнів, формування компетентностей, необхідних для їх соціалізації та громадянської активності, свідомого вибору подальшого життєвого шляху та самореалізації, продовження навчання на рівні профільної освіти або здобуття професії, виховання відповідального, шанобливого ставлення до родини, суспільства, навколишнього природного середовища, національних та культурних цінностей українського народу». Закономірно, що під час оцінювання дев'яти аспектів компетентнісних завдань на перше місце автори поставили мовно-літературну галузь. Це відповідає програмі PISA, у якій на чільному місці з 2000 року – читання й розуміння прочитаного тексту. Серед одинадцяти ключових компетентностей принаймні 4 мають безпосередній стосунок до мови: вільне володіння державною мовою, здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами, інформаційно-комунікаційна компетентність, культурна компетентність. Важливим чинником для реалізації пріоритетних завдань є перелік наскрізних завдань: читати з розумінням, висловлювати власну думку усно й письмово, критично й системно мислити, діяти творчо, виявляти ініціативність, здатність логічно обґрунтувати позицію, конструктивно керувати емоціями, оцінювати ризики, приймати рішення, розв'язувати проблеми. Для реалізації завдань важливим чинником є зміст підручників і посібників. Перспективною є ідея щодо проведення Всеукраїнського конкурсу на найкращий посібник для школи. Ми не випадково звернули особливу увагу на книги для п'ятого класу, зміст яких на основі початкової школи сприяє розвитку мовленнєвої культури, грамотності, розумінню «рідномовних обов'язків», замилуванню рідним словом.

Ключові слова: особистість; українська мова; творчість; розвиток; дидактика; підручник.

Abstract. The study of the Ukrainian language is attracting increasing attention from researchers. The significance of this issue is particularly important for general education schools, where the foundations of an individual's speech culture are nurtured. This topic remains relevant for higher education institutions as well, especially those with a medical focus (consider anamnesis and iatrogeny). Standardization plays a crucial role in this context, ensuring adherence to pedagogical principles and exerting a decisive influence on the goals, content, methods, and philosophy of education. On September 30, 2020, the Cabinet of Ministers of Ukraine approved the "State Standard of Basic Secondary Education" (Resolution № 898). This document helps define priority tasks for applicants, outline the model of their prior training, and identify prospects for further education. The standard is also important for higher education institutions. The lack of consideration for this factor is evident in most test assignments, which largely repeat the material studied in school. The State Standard establishes the primary goal of basic secondary education as "the development of students' natural abilities, interests, and talents; the formation of competencies necessary for their socialization and civic engagement; the conscious choice of their future life path and self-realization; the continuation of education at the profile level or the acquisition of a profession; and fostering a responsible and respectful attitude toward family, society, the environment, and the national and cultural values of the Ukrainian people". Naturally, when evaluating nine aspects of competency-based tasks, the authors prioritized the linguistic and literary field. This aligns with the PISA program, where, since 2000, reading and comprehension have been at the forefront. Among the eleven key competencies, at least four are directly related to language: fluency in the state language, the ability to communicate in one's native (if different from the state) and foreign languages, information and communication competence, and cultural competence. A key factor in achieving priority objectives is the list of cross-cutting skills: reading with comprehension, expressing one's opinion

orally and in writing, thinking critically and systematically, acting creatively, demonstrating initiative, logically justifying one's position, constructively managing emotions, assessing risks, making decisions, and solving problems. The content of textbooks and teaching aids is also crucial for achieving these goals. A promising idea is the organization of a nationwide competition for the best school textbook. We have specifically highlighted books for the fifth grade, as their content, building on primary school foundations, contributes to the development of speech culture, literacy, understanding of "native language duties", and appreciation of the native word.

Key words: personality; Ukrainian language; creativity; development; didactics; textbook.

Вступ. Насамперед звернемо увагу на певну суперечність, яка стає дедалі очевиднішою для теоретиків і практиків. Її сутність проявляється в тому, що перехід до інформаційного суспільства зумовив неймовірне збільшення доступної інформації, що є позитивним чинником, а з іншого боку, викликав певну хаотичність в організації навчального процесу. Можна назвати простий приклад, характерний для закладів освіти. З багатьох навчальних предметів учитель, викладач може вибирати книгу, яка є найкращою. Водночас школи отримують один підручник доступний для учнів безкоштовно. Батьки, учителі можуть висловлювати невдоволення, але змінити нічого не можуть. Якщо ж виникне пропозиція придбати бажану книгу, легко передбачити обурення батьків, які не можуть цього зробити. Аналізуючи кращі підручники з української мови, ми зауважили тенденції, які потребують подальшого обговорення. Автори стандартів базової середньої освіти добре виконали свою роботу. Тепер необхідно, щоб декларовані завдання стали основою для закладів вищого рівня. Так буде забезпечена неперервність теоретичних засад. Ми вже звертали увагу на важливість підручників, які повинні відповідати поставленим завданням, сприяти «психології успіху» вчителів та учнів, відповідати віковим особливостям, бути цікавими.

Мета дослідження – на основі аналізу змісту кращих підручників з української мови визначити загальні тенденції, умови переходу на якісно вищий рівень.

Теоретична частина. Теоретичні аспекти написання підручників мають в Україні славні традиції. У працях К. Ушинського, Г. Ващенка, В. Сухомлинського обґрунтовані добротні теоретичні засади написання підручників. Аналітичні праці українських учених (М. Арцишевська, Р. Арцишевський, Л. Березівська, Н. Бібік, Н. Буринська, А. Гірняк, С. Гончаренко, Н. Гупан, Я. Кодлюк, Т. Лукіна, О. Пометун, В. Редько, О. Савченко, І. Смагін, С. Шаповаленко й інші), дослідження фахівців з інших питань педагогіки, історії педагогіки створили передумови для поступового переходу на якісно новий рівень. Водночас можна визнати, що такий глибинний аналіз підручників для школи, який провів В. Редько, є швидше винятком, ніж правилом [7]. У журналі «Медична освіта» ми розглянули окремі аспекти змісту підручників [4]. Водночас вивчення української мови за професійним

спрямуванням зумовило необхідність вивчення витоків проблеми. Наприклад, розглянемо зміст однієї з кращих книг (Семеног О., Дятленко Т., Білясник М., Волницька В. Українська мова : підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти) [8]. Насамперед виокремимо важливість структури навчальної дисципліни. Це не лише теоретична проблема. Принагідно варто підкреслити, що структура і зміст підручника відповідають модельній навчальній програмі з української мови для п'ятих класів закладів загальної середньої освіти (автори Н. Голуб, О. Горошкіна). Підкреслимо доброзичливе, «материнське» звернення до учнів: «Дорогі друзі, п'ятикласнику та п'ятикласнице! Цей підручник – особисто для тебе. У початковій школі ти вже багато чого дізнався/дізналася про українську мову. Сподіваємося, що і в 5 класі протягом цього навчального року ми разом охоче мандруватимемо відомими й невідомими стежками країни Українська Мова. Тебе приваблюватиме безмежжя Лексикології та неповторна влучність Фразеології, милозвучність Фонетики, математична точність Орфографії, комунікативність Синтаксису». Відзначимо спробу структурувати кожне питання. Навіть вступ авторки розділили на декілька частин: значення мови в житті суспільства, українська мова – державна мова України; мова в житті людини; українська мова в житті українців. У підручнику виокремлено логічну послідовність інтегральних тем: лексикологія; фразеологія; фонетика, графіка, орфоепія, орфографія; відомості із синтаксису й пунктуації; мовленнєвий практик; мовний практик; додатки. Окремо варто відзначити ілюстрації до кожного питання. Приємно дивують медіафайли, доступні за покликаннями. Підтримка й використання популярного сайту «Мова – ДНК нації» доречні. Відповідає вимогам дидактики системне повторення, з якого починається кожний новий розділ, а завершується – узагальненням вивченого. Окрема подяка за опорні схеми, які з легкої руки Віктора Шаталова й Тоні Бьюзена прижилися в освітньому просторі, хоча й витримали неймовірні критичні атаки. Як елемент дидактичної системи це неймовірно ефективна метода. Окрема подяка авторкам за есе й завдання творчого характеру. Пам'ятки, ребуси, комікси, синонімічні ряди, ключові слова, розумні запитання, світліни, поетичні тексти свідчать про високий рівень дидактичної культури авторського колективу. Приємно здивували

репродукції картин художника з Бережан Олега Шупляка. На черзі Іван Марчук. Характеристика інформації, робота в групах, етикетні норми, листування, спілкування, висловлення подяки, ігри, притчі – усе доречно й цікаве. Підручник у вільному доступі в інтернеті, його можна «завантажити», на відміну від «зашифрованих» текстів інших авторів, учитель чи учень можуть копіювати окремі фрагменти, щоб використати під час занять. Звернемо увагу на декілька аспектів, які потребують дружнього обговорення. На нашу думку, окремі поняття передчасні для учнів цієї вікової групи: ключові компетентності, номінативна функція, колонтитул. Варто звернути увагу на кількість іншомовних слів, які мають не менш цікаві українські відповідники: лепбук, колаж, технологія маркування, граундинг, медфлюенсер, зумодяг ... Якщо на початку шостого класу учень згадає ці слова, він заслуговує на премію. Філологія розглядається як «любов до вчених занять», хоча це ближче до філософії. Не випадково багато авторів розглядають цю науку як «любов до слова». Визначення з двох частин: «гуманітарна наука, що вивчає мову й літературу певного народу; мова й література» – не відповідає вимогам логіки, хоча й запозичене з академічного тлумачного словника. Не варто писати «вільне есе». Есе завжди вільне за своєю сутністю. Можливо, у п'ятому класі достатньо поняття про омоніми й пароніми, а омографи, омофони, омоформи залишити для старших класів. У вірші «У кафе» за «правилом дев'ятки» таки варто замовляти чизбургер. А якщо в авторському тексті чизбургер можна розглянути це як окреме завдання, тим більше що «чаша жиру» пропонується на наступній сторінці. Можливо ця думка викличе усмішку, але є підозра, що слова «герла», «файн», «крейзі», «піпл», «гайс», «тічер», «суперний», «кульний», «бейбик» збагатять лексикон навіть тих, хто про них не чув [8, с. 73–74]. Несподіваним є поєднання сленгу з «бідним» тьютором і репетитором, які потрапили до цього гурту. У списку використаних джерел «загубилася» п'ята позиція. Починаючи читати книжку, ми переживали, що знову побачимо «правильно й «неправильно». Не побачили, радіємо. Висновок: видавництва повинні стояти в черзі до авторів, змагаючись за право на нове видання. Працівникам Міністерства освіти і науки варто прочитати й підтримати. Діти, учителі, батьки будуть раді.

Для порівняння розглянемо аналогічну книгу популярного автора серії підручників, блискучих за змістом і формою телевізійних передач, О. Авраменка (Авраменко О. Українська мова. Підручник для 5 класу) [1]. Книга має багато позитивних особливостей. Автор доречно використовує біблійні історії про Вавилонську вежу. Притчі про глухе жабеня, яке перемогло, бо не

чуло вболівальників: «Це занадто складно! Їм ніколи не дістатися вершини! У них немає шансів! Вежа дуже висока!»; легенда про лелеку, тексти Езопа, інформацію про Моцарта. Бездоганно підготовлена інформація про синоніми, антоніми (відзначимо вірш Н. Галябарди «Ми – антоніми»), омоніми, пароніми. Повторення й узагальнення вивченого в початкових класах забезпечує дотримання важливої дидактичної вимоги. Гумор є окрасою цієї книжки: анекдоти про вірного собаку, назви kota залежно від часу тощо. Доречні переходи від популярних аспектів до важливих теоретичних узагальнень: «Мову в дії називають мовленням. Існує чотири види мовленнєвої діяльності: слухання, читання, говоріння й письмо». Загадки сприятимуть розвитку мислення учнів. Автор доречно пояснює значення слів: песимізм, притча, башта, вежа, перла, забаганка, витівка, халепа, подекувати, нишпорити, захаращувати, ожеледь, ожеледиця. Звертає увагу на приказки. Творчі завдання доречні, точні, доступні, логічні. Виокремимо творчі завдання: визначити тему й головну думку, пошук заголовків, план тексту, ключові слова, послідовність розміщення абзаців у тексті, складіть і запишіть поради для учнів та учениць щодо вдосконалення мовлення. Якісні «веселі» ілюстрації вдало доповнюють текст.

Підкреслимо важливість цікавих фактів: запис візантійським істориком слів «мед» і «страва» (було б доречно вивчити правдивість і точність запису цього слова); 45 синонімів до слова «бити»; дзеркальні слова та фрази; «популярність літери «п»; інформації про золоту пектораль тощо.

Розглянемо вибір віршів. Доречними є слова М. Рильського про плекання мови, вірші Ліни Костенко, Василя Симоненка, талановитої поетеси Ніни Галябарди, Богдана Лепкого, Миколи Вінграновського.

Культура слова передбачає правильний наголос, коректне привітання, спілкування.

Вдало підібрані теми для дискусій, наприклад: «Міркування щодо життя тварин у неволі. Чи варто заради краси й розваги обмежувати простір рибкам, поміщаючи їх до акваріуму». Окремі завдання пропонуються учням у тестовій формі.

Щодо дискусійних питань, то їх є декілька. Уже у зверненні до п'ятикласників автор критикує суржик, порівнюючи зміст двох речень. Перше написане бездоганною літературною мовою, а друге звучить так: «Ну шо, давайте по чаю, по вкусному рогаліку й погуляємо міжду деревами». Ми віримо автору, що десь є учні, які «гуляють» саме так. Водночас боїмося, що частина п'ятикласників почнуть саме так говорити, принаймні щоб звернути на себе увагу однолітків. Прикладів таких мовних покрутів багато. Автор використовує їх для виправлення, але ж

не будемо забувати, що мозок фіксує все написане. Окремого обговорення потребують традиційні таблиці «правильно» й «неправильно». Якщо вдалі є пояснення доречного використання слів «вірний» і «правильний», то сотні прикладів суржику перевищують можливості учнів п'ятого класу: «приймати участь, користуватися авторитетом, під час їжі, сто років тому назад, не дивлячись на труднощі, кумедна собака, дані співпадають, учбовий заклад, на протязі року, не поняв, здавати іспит, водяні гірки, нравиться пісня, не розумію тебе, притримуватися правил, привести приклад, покращувати рівень знань, у грудні місяці, пам'ятний сувенір, кілька років тому назад, не дивлячись на труднощі, у випадку потреби, як би там не було, бувавши назва».

Варто уточнити доступність для п'ятикласників прикладів наукового стилю з прикладами назв рослин латинською мовою. Дискусійною є також інформація про лексику, лексикологію, лексичне значення слова, граматичне значення. Такий «концентрат» на сторінці 35 правильний у науковому контексті, а ось щодо доступності для учнів цього віку є певні сумніви. Тим більше що на цій же сторінці п'ятикласник дізнається, що на нього чекають лексичне значення слова, однозначні й багатозначні слова, пряме та переносне значення слова, синоніми, антоніми, омоніми, пароніми, лексичні помилки. На нашу думку, до цих базових, складних понять потрібно наближатися поступово, даючи дітям шанс на засвоєння. Слова з наголосами, розміщені в алфавітному порядку, корисні як довідковий матеріал. Запам'ятати їх без опорної схеми немислимо [4]. Звичайно, це право автора й видавництва, але було б доречно в електронному вигляді дозволити вчителям копіювати фрагменти тексту для порівняння, як роздатковий матеріал тощо.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Роздуми над теоретичними й практичними аспектами стандартів дають змогу зробити певні узагальнення:

1. Для досягнення бажаних результатів необхідно чітко визначити мету. Щодо мови, то на першому місці з урахуванням вікових особливостей має стояти розуміння СЛОВА. Біблійний висновок залишається неперевершеним: «На початку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. Воно в Бога було споконвіку. Усе через Нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього. І життя було в Нім, а життя було Світлом людей. А Світло у темряві світить, і темрява не обгорнула його». Ми не зустрічали фахівців, які б не цитували першого речення.

Водночас не просто відшукати людей, які бачать і розуміють послідовність: Бог – Слово – життя – світло. Це своєрідна система координат для реалізації базової ідеї «Освіта для світла і світу».

2. Якщо мова йде про підручник необхідно врахувати кількість інформації та її структуру. Якщо навчальний план передбачає для вивчення української мови за професійним спрямуванням в університеті 30 годин, отже, у підручнику має бути 15 логічно поєднаних тем з кількістю інформації, яку можна засвоїти впродовж одного заняття. На це мають звернути увагу й автори шкільних підручників. Нагромадження вправ, кількість яких перевищує часові можливості уроку в десятки разів, зумовить лише хаос. Виокремивши базові знання, можна пропонувати в додатках поглиблену інформацію, ураховуючи різний темп розвитку учасників навчального процесу. Тема додатків потребує додаткового вивчення. На нашу думку, саме тут доцільно помістити інформацію для учнів щодо успішного навчання, методичні поради для вчителів, приклади кращих есе, узагальнений перелік помилок, найкращі літературні твори. Не зайвими будуть і тести за умови однієї неправильної відповіді, а не навпаки. Вони повинні сприяти навчанню, узагальненню вивченого, а не пошуку недоліків.

3. На нашу думку, усе-таки переважає лінійний підхід. Мав рацію Я. Коменський, котрий у «Великій дидактиці», яка велика не лише за назвою, а й за сутністю, вимагав неперервного повторення вивченого в нових умовах.

4. Окремої дискусії потребує тема тестів у школах і закладах вищої освіти. Вони є важливими для учнів, орієнтованих на вищу освіту. Правила вступу диктують вибір пріоритетів. Не заперечуючи важливості тестів, зауважимо низку проблем. Знижується культура діалогу, учні й студенти недостатньо підготовлені до виокремлення головної думки, раціонального опрацювання великих масивів інформації, не володіють методикою підготовки якісних опорних схем, які в європейських країнах завдяки працям Т. Бьюзена стали аксіомою. У нас ідеї В. Шаталова ще не знайшли належного схвалення.

5. У змісті підручників переважає робота з окремими реченнями. На нашу думку, перевагу потрібно надавати текстам.

6. Усеукраїнський конкурс на найкращий підручник за участі вчителів, учнів, батьків, громадськості сприятиме популяризації навчання, допоможе почути думку людей, а в разі належного фінансування (паперових та електронних варіантів) буде заохочувати авторів до подальших пошуків.

Список літератури

1. Авраменко О. Українська мова : підручник для 5 класу. Київ : Грамота, 2022. 208 с.
2. Вихрущ А.В. Велика гра Германа Гессе. *Закарпатські філологічні студії*. 2024. Випуск 35. Т.2. С. 316 – 322.
3. Вихрущ А.В. Викладання дисциплін гуманітарного циклу в сучасному університеті. *Медицина освіти*. 2019. № 2. С. 61–66.
4. Вихрущ А.В. Українська мова в контексті викликів сьогодення. *Медицина освіти*. 2024. № 4. С. 97–101.

References

1. Vykhruhshch, A.V. (2024). Velyka hra Hermana Hesse [The Great Game of Hermann Hesse]. *Zakarpatski filolohichni studii – Transcarpathian Philological Studies*, vypusk 35, t. 2. 316–322 [in Ukrainian].
2. Vykhruhshch, A.V. (2019). Vykladannia dystsyplyn humanitarnoho tsykladu v suchasnomu universyteti [Teaching disciplines of the humanitarian cycle at a modern university]. *Medychna osvita – Medical Education*, 2, 61–66 [in Ukrainian].
3. Vykhruhshch, A.V. (2024). Ukrainska mova v konteksti vyklykiv sohodennia. [Ukrainian language in the context of current challenges]. *Medychna osvita*. 4. 97–101 [in Ukrainian].
4. Vykhruhshch, A. & Khrystenko, O. & Danik, N. (2023). Znannia v systemi tsinnosti: mynule i maibutnie [Knowledge in the system of values: past and future]. *Naukovo-pedahohichni studii* [Research and educational studies]. 7. 26–39 [in Ukrainian].

5. Вихрущ А., Христенко О., Данік Н. Знання в системі цінностей: минуле і майбутнє. *Науково-педагогічні студії*. 2023. Вип. 7. С. 26–39.
6. Державний стандарт базової середньої освіти. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/#google_vignette.
7. Редько В.Г. Конструювання змісту шкільних підручників з іноземних мов: теорія і практика : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2017. 628 с.
8. Українська мова : підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти / О.М.Семенов, Т.І. Дятленко, М.Д. Білясник, В.В. Волницька. Тернопіль : Астон, 2022. 336 с.

5. Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osv-ity [State standard of basic secondary education]. 2020. Retrieved from https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/#google_vignette [in Ukrainian].
6. Avramenko, O. (2022). *Ukrainska mova. Pidruchnyk dlia 5 klasu.* [Ukrainian Language. Textbook for the 5th Grade]. K.: Hramota, 208 [in Ukrainian].
7. Redko, V.H. *Konstruiuvannia zmistu shkilnykh pidruchnykiv z inozemnykh mov: teoriia i praktyka: monohrafiia.* [Designing the Content of School Textbooks for Foreign Languages: Theory and Practice: A Monograph] / V.H. Redko. K. : Pedahohichna dumka, 2017. 628 [in Ukrainian].
8. Semenov, O.M., Diatlenko, T.I., Bilasnyk, M.D., & Volnytska, V.V. (2022). *Ukrainska mova: pidruchnyk dlia 5 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osv-ity* [Ukrainian Language: Textbook for the 5th Grade of General Secondary Education Institutions] / O.M. Semenov, T.I. Diatlenko, M.D. Bilasnyk, V.V. Volnytska. Ternopil : Aston, 336 [in Ukrainian].

Отримано 03.03.2025

Електронна адреса для листування: anatolwychruszcz@ukr.net